

ריבוי נשים בחברה יהודית

מקורות חדשים מן הגניזה: מצב המחקר

מרדכי עקיבא פרידמן

א. השכיחות של ריבוי נשים בקרב יהודי-המזרח

מאז ימי-הביניים התייחסו בני עדות-המזרח והאשכנזים באופן שונה לחלוטין למוסד ריבוי הנשים. הבדל זה הינו אחת התופעות החשובות ביותר, המבחינות בין אלו לאלו במשך הדורות:¹ החברה היהודית הספרדית ושאר עדות-המזרח נשארו להלכה פוליגאמיות,² ואילו החברה האשכנזית הפכה להיות מונוגאמית. חרם דרבנו גרשום, האוסר נישואי שתי נשים, לא נתקבל אצל היהודים שבארצות האסלאם, ובכמה מעדות-המזרח, ריבוי הנשים מצוי עד ימינו אנו. בקהילות אחרות, בתקופות שונות, פעלו לחצים חברתיים, מנהגים מקומיים, תקנות ואמצעים משפטיים שונים לצמצם את הפוליגאמיה.

עד כמה התפשטה הפוליגאמיה בחברה היהודית שבארצות האסלאם בתקופת זוהרה, בימי הגאונים ובית הרמב"ם? טבעי, שנצפה למצוא בין מסמכי הגניזה ידיעות על התפשטות הפוליגאמיה. לפנינו דוגמה מאלפת להתקדמות שחלה בחקר הגניזה כדור האחרון. בשנת 1944 כתב שמחה אסף ז"ל, מגדולי חוקרי הגניזה בימיו, שחברה זו היתה למעשה מונוגאמית בצורה מושלמת: 'שלא מצאנו עד היום בכל התעודות הרבות מקרה של לקיחת שתי נשים'.³ קביעה זו חזרה על עצמה בספרות המדעית עד שנות השישים המאוחרות, למעט כמה מחקרים, שנמצא בהם איזכור של מקרה אחד של נישואין פוליגאמיים.⁴ בשנת 1971 פירסמתי מחקר ראשון בנושא ריבוי הנשים, שכלל שישה מסמכים (חמישה מהם היו רשומים בכרטסת של מר"ר פרופ' גויטיין

המאמר מבוסס על הרצאה בקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות (ירושלים תשמ"ה). דיון מפורט עם מהדורת כל התעודות יבוא בספרי 'ריבוי נשים בישראל — מקורות חדשים מן הגניזה' (כותרת טנטאטיבית). רוצה אני להודות למנהלי הספריות, אשר בכתבי-היד שבאוספיהן השתמשתי במחקר זה.

1 ראה, למשל, צימלס, עמ' 166 ואילך; אשתור, ב, עמ' 343.

2 ראה: עסיס, עמ' 251-277.

3 ראה: אסף, עמ' מו; פלק, עמ' 11.

4 הציון לתעודה היחידה (ראה להלן הערה 10) — ראה: גויטיין, אסלאם, עמ' 292; גויטיין, חינוך, עמ' ל.

נ"נ). באותה שעה נראו לי שש התעודות הללו כיוצאות מן הכלל המונוגאמי.⁵ אך יום ליום יביע אומר. בשנים האחרונות זיהינו פרופ' גויטיין ז"ל ואני תעודות מרובות, העוסקות במקרים של פוליגאמיה ובתופעות הקשורות.⁶ כעת אספתי למעלה מ-70 תעודות ותשובות מן הגניזה העוסקות בריבוי נשים, במונוגאמיה ובכעייית השפחות. אלו עוסקות בעשרות מקרים של ריבוי נשים למעשה, או דנות באפשרות כזו. אין לי ספק, שקטעים רלוואנטיים עוד יתגלו, אבל סבורני שרוב החומר נאסף תחת ידי, ובודאי אפשר לראות בו מדגם מייצג. להלן אביא סיכום זמני של מסקנות המחקר ותיאור תוכן התעודות.

ב. ריבוי נשים וגורמיו – לאור הגניזה

יש להניח, שאין הגניזה מעידה על התפוצה המלאה של התופעה, שהרי רוב התעודות עוסקות בכעיות ובהסכמים מיוחדים, אשר דרשו את תשומת-ליבם של ראשי הקהילה. סביר לומר, שמשפחות פוליגאמיות רבות חיו בשלום, ולכן הן לא נזכרו בתעודות שלנו. והנה רמז אחד על כך. מכתב מן העיר קלהא באזור הפיום במצרים, בין השנים 1069-1072, מזכיר אסונות שפקדו שם את משפחת משה בן יקותיאל, הוא בנו של יקותיאל הספרדי, הידוע משירי אבן גבירול, ואביו של יקותיאל פקיד הסוחרים בפוסטאט. בדרך-אגב נזכר במכתב, שמשה הגיע לשם עם שתי נשיו.⁷ אמנם, ברור שהרוב המכריע של המשפחות היו מונוגאמיות, אך למעשה כך הוא הדבר בכל החברות הפוליגאמיות.

לפוליגאמיה בחברה של אנשי הגניזה הרבה צדדים. יש מהגר צעיר, שלקח אשה בת טובים בארצו החדשה על-מנת לחזק שם את מעמדו. קיימות ראיות, שהסוחר ותלמיד-החכם הידוע ר' נהראי ב"ר נסים, איש תוניסיה, היה נשוי כבר כאשר לקח אשה במצרים.⁸ מי שאשתו לא ילדה לקח אחרת כדי לקיים מצוות פרייה ורבייה, או כמו שאמר אחד בכית-הדין בתחילת המאה ה-12: 'שיהיה לי זכרון אחריי ולא ייכרת שמי ושם אבותיי'.⁹ כך עשה מי שהיה לאשתו מום אחר ולא יכלה למלא את תפקידיה, כמו היהודי מבלביס, שבשנת 1165 לערך שידך אשה, שתטפל בבת אשתו הראשונה. כאשר רמזתי על תעודה אחת בדבר פוליגאמיה, שנזכרה בכמה מחקרים בשנות השישים, התכוונתי למסמך הזה.¹⁰ אדם שאשת נעוריו הזקינה רצה לפעמים לקחת אשה שנייה צעירה, ולקיים 'ולעַרְב אל תנח ידך' (קה' יא:ו). אדם שחי לסירוגין בשתי מדינות, או

5 ראה: פרידמן, ריבוי.

6 ראה: גויטיין, חברה, ג, עמ' 147-150, 205-211, 270, והערות שבעמ' 458, 469-471; פרידמן, פוליגאמיה; פרידמן, דויד; פרידמן מונוגאמיה; פרידמן, מסורת.

7 TS 10 J 9.16. וראה: גויטיין, חברה, ג, עמ' 207-208, ועמ' 211-215.

8 ראה הדין: פרידמן, מסורת, עמ' 37.

9 פורסם: פרידמן, ריבוי, עמ' 327-331.

10 Bodl. MS Heb. c.28, fol. 14; פורסם: פרידמן, ריבוי, עמ' 341-345.

בשתי ערים, היה נושא אשה בכל אחת מהן - יש שעשו כך מפני שהאשה מצילה את האדם מן החטא, ואי-אפשר לגור בעיר גדולה כמו קאהיר ללא אשה. וכן אותו יהודי מסיציליה, שהשאיר אשה בדמשק, ביקש בהיותו בפוסטאט בשנת 1139 רשות לשאת שם אשה שנייה, כדי שיוכל לעמוד באחד התנאים לקבלת מישרה כעובד מדינה.¹¹ גם לא חסרו נוכחים, שנשאו אשה במדינה אחת ולקחו שנייה במקום אחר. בין הגורמים לפוליגאמיה יש להזכיר עוד את מצוות הייבום. במקרים מסוימים אי-אפשר להצביע על אף סיבה מיוחדת לפוליגאמיה, ובוודאי היו אנשים שלקחו נשים רבות כדי להשביע את תאוותם. מניח אני, שכך יש להבין את מעשה החצרן העשיר, שחי בסוף המאה ה-13, ששיכנע את אשתו להרשות לו לשאת שלוש נשים נוספות. ודאי אין זה מקרה, שאשתו השנייה, אשר טיוטה של כתובתה נמצאה בגניזה, היתה שבויה שהוא פדה אותה.¹²

רוב הנשים העדיפו את המונוגאמיה, וראיה לכך תנאי מונוגאמיה, שנכתב בכתובה,

The image shows two fragments of a handwritten Hebrew document, likely a ketubah. The text is written in a medieval Hebrew cursive script. The fragments are arranged in two columns, with the right fragment being larger and more legible than the left. The text contains various clauses and names, typical of such legal documents. There are some markings and corrections visible in the script. A large, semi-transparent watermark is overlaid on the image, partially obscuring the text in the center.

כתובה של שבויה, אשתו השנייה (מתוך ארבע) של חצרן עשיר
המקור TS 8 K 13.11

11 TS 13 J 2.25; פורסם: פרידמן, ריבוי, עמ' 335-340.
12 TS 8 K 13.11; פורסם: פרידמן, ריבוי, עמ' 346-356.

ובו הכטיח הבעל שלא יקח אשה שנייה, ואם יעשה זאת תוכל אשתו הראשונה להתגרש ממנו ולגבות כתובתה.¹³ אולם נשים רבות העדיפו להשלים עם צרתן החדשה מאשר להתגרש. נשים אחדות העדיפו לכתחילה להינשא לאדם שכבר היה נשוי, ולא לרווק, והכל תלוי באישים ובנסיבות.

תעודות הגניזה מראות, שנמשכה בארץ-ישראל ובמצרים המסורת הארץ-ישראלית המיוחדת (ראה דברי ר' אמי: בבלי יבמות סה ע"א), שהכירה בזכות האשה הראשונה לדרוש גירושיה ולגבות את כתובתה אם לקח בעלה אשה שנייה, גם בלי תנאי כתובה.¹⁴ זאת בניגוד להלכה הבבלית (כדברי רבא שם) שקבעה, כי אדם יכול לשאת כמה נשים שיוכל לפרנס, ואין לראשונה מה לומר על כך. מקורות ארץ-ישראליים מתקופת חז"ל מעודדים את המונוגאמיה. בתקופת הגניזה היו יהודי מצרים שייכים בעיקר להגמוניה של ישיבת ארץ-ישראל ולא לזו של ישיבות בבל. סביר אם-כן, שיש לזקוף לפחות כמה ממקרי הפוליגאמיה, המתועדים בכתבי הגניזה, להשפעת החברה המוסלמית, אשר ככל הנראה לא ראתה פגם בפוליגאמיה. דוגמה להשפעה זו אפשר לראות בהסכמים הרבים, שבהם התחייב אדם להשוות בין שתי נשיו. התחייבויות כאלה ידועות מן האסלאם, אבל יש מעט מאוד על-כך בספרות חז"ל.¹⁵

בגוף המחקר השלם יוצעו הטקסטים המקוריים (רובם כתובים בערבית-יהודית) עם תרגום וביאור, שיעסוק בין השאר ברקע החברתי וההלכתי של התעודות. אפשר לחלק את המסמכים לפי ענייניהם לעשרה פרקים. תרומת החוקר היא בזיהויים, בפיענוחם ובפירושם, אבל המעניין הוא מה שהתעודות עצמן מספרות. המקורות מדברים בעד עצמם. כאן אתאר את הדברים בקיצור ואביא קטע קטן מתעודה אחת או שתיים מכל פרק מעשרת הפרקים הנ"ל. רוב הדוגמות הן מתעודות שלא פורסמו עד היום.

1. התחייבות שלא לשאת שנייה

עשרה מסמכים כוללים התחייבויות והסכמים מיוחדים, שלא ישא אדם אשה שנייה. בשנת 1130 הרשה צדקה המשורר (בימיהם 'משוררים' זימרו בבית-הכנסת, וכמה מהם היו ידועים כשתיינים) לאשתו סת אלכל ('גבירת הכול') לשאת ולתת בנדונייתה. 'ואם [או: כאשר] ישא אשה עליה, יהיה חייב לשלם לה את כל המאוחר שלה [היינו התשלום האחרון והגדול מכסף הכתובה].'¹⁶ משער אני שהכוונה כאן, שגם יגרש אותה, אבל אין הכרח לפרש כך. בין כך ובין כך, מתעודות אחרות אנו למדים, שצדקה אמנם גירש את סת אלכל שנתיים אחרי כן.¹⁷

13 ראה: פרידמן, מונוגאמיה; פרידמן, מסורת, עמ' 54-64.

14 ראה: פרידמן, בעקבות, עמ' 220-223; פרידמן, מסורת, עמ' 40 ואילך.

15 ראה: פרידמן, מסורת, עמ' 64-68.

16 Bodl. MS. Heb. b.11, fol.3; וראה: גויטיין, חברה, ג, עמ' 182, 383, מספר 31.

17 TS 8.131; Bodl. MS. Heb. d.66, fol. 7

2. הסכמים עם הראשונה

הסכמים שנעשו עם האשה הראשונה לפני נישואי השנייה – שלושה מסמכים. באחד, שנכתב בין השנים 1128-1153, באו לבית-הדין: סעדיה בר סימן טוב, הידוע אבו אלחסן אלזואן, כלומר שוקל רשמי בכית המכס, עם אשתו וחמותו. 'התייעצו איתה', הוא אומר, 'אם תתיר לי לקחת אשה ותתחייב על כך מרצונה בקניין, תקח את המאוחר שלה, ואם לא, תקח גם את המאוחר וגם את גטה, ותרשו לי ללכת לאן שאני רוצה'. האשה הצעירה קיבלה ערבונות מסוימים לשמור על זכויותיה והסכימה שבעלה יקח אשה שנייה. 'ואמה נוכחת ושומעת'.¹⁸ מסמך שני הוא קטע משטר שידוכין, שנכתב בין השנים 1130-1138. החתן (או 'המשדך' כמו שאמרו) היה אבו אלברכאת 'פאר הסוחרים' בן חארת ('חורש') הלוי זקן הקהילות, והמשודכת – סת אלפרס (גבירת הפרסים) בת למשפחה מיוחסת. בתנאי, שנשמר רק בחלקו, קבע אבו אלברכאת, שאם יסע מפוסטאט יתן לאשתו גט על-תנאי, וכן מסר שאולי יצטרך לקחת אשה שנייה במקום אחר.¹⁹ אין הדבר מתמיה. אבו אלברכאת ידוע היטב ממסמכי הגניזה, העוסקים במסחר היהודי בהודו ('ספר הודו' של גויטיין ז"ל). בשנת 1130 הוא נמצא בספרד ובשנת 1132 לערך בעדן.²⁰ סביר לומר, שהוא צפה מראש כי עסקיו המרוויחים יחייבו אותו להיעדר מפוסטאט לתקופות ארוכות, ואולי אף לשאת אשה שנייה במקום אחר. שמה של כלתו, גבירת הפרסים, רומז על הקשרים הבינלאומיים אשר קשר.

3. הסכמים עם השנייה

ארבעה מסמכים הם הסכמים עם האשה השנייה לפני נישואיה. בכתובה של אשה שבויה מסוף המאה ה-13 אנו קוראים: 'שהרשת פלונית אשתו דחתנא דנן אותו, שישא אחת משלש נשים, שירצה לקחת אותן, וזאת היא הראשונה ושיש לו לישא שתי נשים אחרות וזלתי'. הכלה החדשה מתוארת: 'האצילה החשובה הבוגרת, שהלכו בתוליה מפני שנשבת לגויים עם נשי ישראל, שנשכו מעכו קודם זמן זה כמעט, וחתנא דנן הוא אשר פדה אותה'.²¹ בשטר שידוכין משנת 1124 מבטיח החתן לכלתו, דלאל בת יוסף הזקן המשוחרר, שתהיה לה דירה משלה: 'שישכין אותה בדירה נפרדת בשבילה, נפרד ממי שחוסה בו אצלה' רמו כנראה לאשתו הראשונה. ותן דעתך, אשתו השנייה היתה ממעמד חברתי נמוך, בת עבד משוחרר.²²

18 TS 16.214; פורסם: פרידמן, ריבוי, עמ' 332-335; שם לא פוענח השם סימן טוב.

19 TS 10 J 28.9; פורסם בחלקו בלבד: פרידמן, ריבוי, עמ' 356-358.

20 ראה: גויטיין, מכתבים, עמ' 201, הערה 24; גויטיין, התימנים, עמ' 72, ושם הערה 30.

21 ראה: לעיל, הערה 12.

22 TS 8 J 5.3; ראה: גויטיין, חברה, ג, עמ' 381 (מספר 19), 382 (מספר 23), 402 (מספר 127), 470, הערה 207.

4. המחזיר גרושתו משנשא שנייה

ארבעה מסמכים עניינם המחזיר גרושתו משנשא אשה שנייה. הגירושין לא תמיד היו תוצאה של שנאה בין איש לאשתו. למשל, אשה החליטה להתגרש כאשר בעלה הודיע, שהוא מתכוון לקחת אשה שנייה. אך יש והיא חזרה בה אחרי כן ושבה לבעלה כצרת אשתו השנייה. לא בכל מקרה ניתק הקשר עם הגירושין, וטבעי הוא שגרושות רבות יחזרו לבעליהן. בשנת 1125/6 נשא אלעזר בר שמריה את חסנה (כלומר יפה) בת סעדיה החזן לאשה, ואלו היו נישואיה השניים. היא דאגה שייכתב תנאי מיוחד בכתובתה: 'ועוד קביל עלוהי נמי שלא יחזיר גרושתו, ואם חזר אותה [! כך כתוב], קביל על נפשיה דלשקול לחסנה אתתיה דא מאוחר דילה עד גמרא ולמיכתב לה מאי דמפטרא ביה, ואף על גב דאיהי בעיא למיפק'. (ועוד קביל עליו גם כן שלא יחזיר גרושתו, ואם חזר אותה, קיבל על עצמו, שישלם לחסנה אשתו זאת את המאוחר שלה עד הגמר ויכתוב לה מה שמתפטר בו [גט], ואף על פי שהיא התובעת להתגרש).²³ מתעוררות אחרות מסתבר, שהיתה כאן התפתחות מעניינת. לבסוף פייס אלעזר את גרושתו והחזירה. חסנה תבעה את עלבונה ואת גיטה, אך לאחר זמן קצר החליטה, שטב למיכתב טנדו (או 'טנתלת') מלמיכתב ארמלו, התחרטה וחזרה לבעלה אליעזר.²⁴

5. ייבום

עניין מיוחד בחמש התעודות העוסקות בייבום, וכמעט כל אחת מהן היא פנינה. שאלה לגאון ר' שלמה ב"ר יהודה, עם תשובה בצדה, עוסקת 'בעניין יבמה שנפלה לפני שני אחים. הגדול מעוניין בכסף ולא ביבמה, מפני שיש לו אשה ויש לו בנים ממנה. ואחיו הקטן פנוי, אין לו אשה, והוא מעוניין בנערה ובכסף'.²⁵ הרקע לשאלה היא כמובן ההלכה התלמודית, שמצווה בגדול לייבם, ומי שייבם זכה בנכסי אחיו המת. תעודה מעניינת, שפירסם י' מאן לפני יותר משישים שנה, היא שאלה שנשלחה מאלכסנדריה לר' נהראי ב"ר נסים, עם בקשה שיעבירנה ל'רב', הוא ר' יהודה בן יוסף הכהן, 'מחדש התורה בארץ מצרים'. זהו מקור חשוב על הייבום ועל דעתן של נשים בדבר פוליגאמיה, אך עד כמה שראיתי, לא הזכירוהו החוקרים שעסקו בעניינים הללו. המשפט הקולע ביותר בכל התעודה הם דברי האשה, שנדרשה על-ידי זקני אלכסנדריה להינשא לגדול האחים של בעלה המת, אשר היה כבר נשוי. 'לוא תחתכו את בשרי אברים [אברים], לא אבו [=אובה] אל דבריכם ולא אשמע מליכם, שתכניסוני אצל צרה. יש לו אחים פנויים'.²⁶ אולם בשאלה אחרת לגאון, אנו קוראים על יבמה שלא רצתה להינשא לאחד האחים הפנויים אלא דווקא לאח שהיו לו אשה וילד.²⁷

23 Bodl. MS. Heb. f. 108, fol. 61; b. 13, fol. 48 ראה: פרידמן, דויד, עמ' 86-90.

24 Bodl. MS. Heb. b.12, fol. 18 ראה: פרידמן, דויד, עמ' 90-91.

25 TS G 2.10

26 Bodl. MS. Heb. c.13 fol. 20 פורסם: מאן, ב, עמ' 242-245.

27 TS G 1.64

6. הראשונה עקרה או בעלת-מום

אחד-עשר מסמכים עוסקים בלקיחת אשה שנייה, כאשר הראשונה לא ילדה או היתה בעלת מום. כבר מריבוי המסמכים בסעיף זה אנו רואים, כי אלו היו הנסיבות השכיחות ביותר ללקיחת אשה שנייה, שהרי רצה אדם למלא בשנייה את החסרון שמצא בראשונה. בהסכם שנעשה בשנת 979/980, לדעתי – לפני לקיחת אשה שנייה, מתחייב אדם לאשתו, שהיא 'עלובה שְׂכוּלָה מבנים', שכאשר היא תמות הוא יטפל בקבורתה וידאג שתיקבר בדיוק כאותם בגדים שלבשה בחייה.²⁸ בהסכם אחר, שנכתב בין השנים 1066-1108, מתחייב אדם לאשתו הראשונה העקרה: 'ולא אעדיף את האשה שאשא עליה בשום דבר בכלל, לא בכסות ולא [בהוצאות ולא בלינה, אלא לילה אצל]ה ולילה אצל האחרת, שְׁפַת אצלה ושבת אצל האחרת, וחג אצלה וחג אצל האחרת...'²⁹

7. שנייה במדינה אחרת

מי שנשא אשה שנייה במדינה אחרת – שמונה מסמכים. הרבה סיפורים מעניינים כאן. יוסף מבארצלונה הביא את אשתו רחל הגיורת הרומייה, כלומר מאירופה הנוצרית, לאלכסנדריה. שם ילדה לו שתי בנות. אך לאחר זמן הוא נטש אותה והלך לבירת מצרים. 'וכבר שמעתי שהוא מתכוון לשאת אשה. מי הוא בר ישראל החושב שמותר להפריד בינו ובין בנותיו הקטנות [כלומר: שיעזו לסדר לו קידושין]?! ... ואיזו אשה היא זאת שתינשא לו ותיכנס על צרה ושתי בנות?!' מכתבה נכתב בעבורה בערבית-יהודית, בשנת 1227, בידי יהודה המלמד אלעמאני, ונשלח לר' אליהו, דיינו של ר' אברהם בן הרמב"ם. בסוף המכתב נוספה תוספת בעברית מאת ר' שמואל, מורו הצרפתי של יהודה, השוכן באלכסנדריה. בין השאר הוא כותב: 'כי אמו המרשעת פתת אותו לעשות הדברים האלה, כי הוא לא היה בלבו להניח בנותיו ואשתו. הנחש השיאהו בעל כרחו... ואל יאמרו באנו מקדושה חמורה לקדושה קלה.'³⁰ כלומר, אשמת נטישת האשה הראשונה ולקיחת שנייה מוטלת על החמות, שכנראה לא היתה מרוצה בפְּלֵה גיורת. הדברים האחרונים על קדושה חמורה וקלה (ראה: בבלי יבמות כב ע"א) מתפרשים בכך, שהגיורת באה מארץ נוצרית, ששם נאסרה הביגאמיה, ונמצאת מקופחת ביהדותה.

ENA 4020.50 28

29 TS NS J 490r (תואר על-ידי גויטיין, חברה, ג, עמ' 470, הערה 207) + TS AS 164.218r; ראה: פרידמן, מסורת, עמ' 64-68.

30 TS 12.575. תיאור חלקי – ראה: גויטיין, חברה, ג, עמ' 210 (הערה 218), 302 (הערה 116).

8. פיקוח מצר הקהילה

שבעה מסמכים עוסקים באופן ברור בפיקוח הקהילה בענייני פוליגאמיה, אף שיש גם תעודות נוספות המאירות עניין זה. בשנת 1036 לערך בא יהודי לפוסטאט, לפני ר' דניאל בן עזריה הנשיא, כדי לבקש רשות לשאת אשה בעיירה צהרשת:

והם — כלומר הנוכחים שם — אמרו לו, הרי יש לך אשה בפוסטאט, ולא נשיא אותך [בלי רשותה]! אך הוא הכחיש שיש לו אשה ואמר: אם יתברר שיש לי בפוסטאט אשה, יהיו עלי עשרה דינרים קדש לאלקי ישראל. נבדק מצבו אחר נדרו... ונמצא שהיתה לו אשה... בפוסטאט בשעת הנדר... אחר־כך תבענו ממנו לשלם את עשרה הדינרים הנ"ל אך הוא ציין את דלותו ומחסורו ועניותו, ושאלו לו כלל יכולת לשלם מאומה.³¹

9. אשה וצרתה

ארבעה מסמכים קשורים בחיי צרות, כלומר מה היו תוצאות לקיחת אשה שנייה במציאות המשפחתית וכיצד חיו יחדיו? הידיעות על כך אינן מרובות. אין ספק כי במקרים מסוימים נעשו הצרות 'חברות' — לשון זו ממש אנו מוצאים במקורות — והן חיו בשלום ובשלווה. אולם רווחים יותר תיאורים בנוסח 'כיעסטה צרתה גם כעס בעבור הרעימה' (ש"א א:1). אשה, המבקרת אצל בתה ב'רף' (עיר־שדה מצרית), כותבת לבנה ומתלוננת על ייסורי הבת ההרה מידי צרתה — שודאי היתה עקרה — וכפי שציין גויטיין ז"ל, יש כאן זכר למעשה שרה והגר.³² לפעמים נגמרו הנישואין הפוליגאמיים בגירושי אחת הנשים. שאלה לגאון, שגיליתי אותה לאחרונה, עוסקת באשה שהיתה לה כתובה גדולה של 170 דינרים:

ושאלת, אשה מחלה לבעלה על חלק גדול מכתונפתה, וכתבה לו שטר, ואמרה, אני רק עשיתי זאת מפני שראיתי, שזה יתקן את ענייני ויחזיר לי את בעלי... ואחרי הרבה שנים נשא בעלה אשה שנייה עליה, והיא לא רצתה להישאר אצלו, והוציאה עליו את הכתובה המקורית, ותבעה אותו בה.

מכאן אנו רואים, שמתחילה נתערערו היחסים בין בני הזוג. מחילת הכתובה לא השיגה את מטרתה להחזיר את שלום־הבית לאורך ימים.³³

31 ENA NS 17.10 פורסם: פרידמן, פוליגאמיה, עמ' 175-182.

32 CUL Or. 1080 J 173. ראה: גויטיין, חברה, ג, עמ' 209-210.

33 TS NS 169.33

10. פילגשים

בחברה זו היתה בעיה מיוחדת כתופעה אחרת, חוץ מן הפוליגאמיה. כוונתי לפילגשות עם שפחות לא-יהודיות.³⁴ שלושה-עשר המסמכים הקשורים לעניין זה מרמזים, שאמנם היתה זו בעיה רצינית מאוד. אנשים רבים הורו היתר לעצמם בשפחותיהם. לעיתים קרובות הם שיחררו אותן לאחר שהרו ונשאו אותן בכתובה ובקידושין. תופעה זו אף גרמה לנישואין פוליגאמיים, בין אם השפחה היתה האשה הראשונה או השנייה. בתשובה שגיליתי לאחרונה דוחה גאון את דעתם התמוהה של כמה הדיוטות, שחשבו כי מותר לבוא על השפחה:

אבל וודאי אסורים לבוא על השפחה. שהבא על השפחה עובר. ואם תאמר, כי מְשֻׁמְרוֹת הַנְּדוּת והמְצוֹת, מכל מקום חייבין עליהן משום שפחה ומשום זונה. ובניהם וודאי עבדים הם. רק אם ישחררו אותן הרי הן כישראל, הם ובניהם.³⁵

דוגמה על בורותם המופלגת של פשוטי העם, שעסקו בנישואין אף שלא ידעו בטיב הדינים, נמצא בעדות מחלב שבסוריה משנת 1191, על שפחה משוחררת שנתקדשה לכוהן. שהרי מעולם לא חלק אדם על כך, ששפחה משוחררת אסורה לכוהן.³⁶

ג. סוף דבר

תעודות הגניזה על ריבוי נשים מעידות על מורכבות החיים והמציאות החברתית. הן מראות, כי מסכת היחסים בין איש לנשותיו העסיקה את החברה היהודית לא-מעט. דומה אני, כי הבעיות שנגרמו על-ידי הפוליגאמיה והפתרונות ההלכתיים והחברתיים שהוצעו להן מהווים אחת הפרשיות המעניינות בתולדות החברה היהודית.

34 על בעיית השפחות, ראה, למשל: גויטיין, חברה, ג, עמ' 24, 317; גויטיין, מוסר, עמ' 57; גויטיין, השפעת, עמ' 72; פרידמן, ארון, עמ' 56-63; פרידמן, לאחר, עמ' קסה-קפא.

35 TS G 2.137, TS AS 91.190

36 TS AS 145.1

הפניות ביבליוגראפיות

אסף אשתור	ש' אסף, ספר הישוב, ב, ירושלים תש"ד. א' שטראוס (אשתור), תולדות היהודים במצרים ובטוריה תחת שלטון הממלוכים, א-ג, ירושלים תש"ד-תשל"ל.
גויטיין, אסלאם	S.D. Goitein, <i>Studies in Islamic History and Institutions</i> , Leiden 1966.
גויטיין, השפעת	—, 'The Interplay of Jewish and Islamic Laws', in <i>Jewish Law in Legal History and the Modern World</i> , Leiden 1980, pp. 61-77.
גויטיין, התימנים	ש"ד גויטיין, התימנים — היסטוריה, סדרי חברה, חיי הרוח — מבחר מחקרים, בעריכת מ' בן-ששון, ירושלים תשמ"ג.
גויטיין, חברה	—, <i>A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza</i> , I-IV, Berkeley & Los-Angeles 1967-1984.
גויטיין, חינוך	—, —, סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם — מקורות חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ב.
גויטיין, מכתבים	—, <i>Letters of Medieval Jewish Traders</i> , Princeton 1973.
גויטיין, מוסר	—, 'The Sexual Mores of the Common People' in <i>Society and the Sexes in Medieval Islam</i> , Malibu 1979, pp. 43-61.
מאן	J. Mann, <i>The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs</i> ² , I-II, New York 1970.
עסיס	יר"ט עסיס, 'חרם דרבינו גרשום' ונישואי כפל בספרד', ציון, מו (תשמ"א), עמ' 277-251.
פלק	ד' פלק, נישואין וגירושין — תיקונים בידי המשפחה ביהדות אשכנז וצרפת, ירושלים תשכ"ב.
פרידמן, ארון	M.A. Friedman, 'Master and Slave Girl: Two Geniza Documents', <i>Graiz College Annual of Jewish Studies</i> , I (1972), pp. 56-63.
פרידמן, בעקבות	מ"ע פרידמן, 'הלכות אישות בעקבות מעשים לבני ארץ-ישראל', תרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 242-209.
פרידמן, דויד	—, 'A Case of Polygyny with David, Abigail and Ḥasana ("Beauty")', <i>Dine Israel</i> , X-XI (1981-3), pp. 81-91.
פרידמן, לאחר	—, —, 'הרי את מקודשת לי לאחר שתתחררי — הרי זו מקודשת; שתי תשובות מן הגניזה על נישואי שפחות', דיני ישראל, ט (תשל"ח-תש"ס), עמ' קסא-קפא.
פרידמן, מונוגאמיה	—, 'The Monogamy Clause in Jewish Marriage Contracts', <i>Perspectives in Jewish Learning</i> (Spertus College of Judaica, Chicago), IV (1972), pp. 20-40.
פרידמן, מסורת	—, 'Polygyny in Jewish Tradition and Practice — New Sources from the Cairo Geniza', <i>Proceedings of the American Academy for Jewish Research</i> , XLIX (1982), pp. 33-68.
פרידמן, פוליגאמיה	—, —, 'פוליגאמיה — תעודות ותשובות מן הגניזה', תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 198-166.
פרידמן, ריבוי	—, —, 'ריבוי נשים במסמכי הגניזה', תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 359-320.
צימלס	H.J. Zimmels, <i>Ashkenazim and Sephardim</i> , London 1958.
Bodl.	Bodleian Library, Oxford.
CUL	Cambridge University Library.
ENA	E.N. Adler Collection, The Jewish Theological Seminary of America, New York.
TS	Taylor-Schechter Collection, CUL.